

УДК 347.92

В.Ю. МАМНИЦЬКИЙ, канд. юрид. наук,
доц., Національний юридичний університет імені
Ярослава Мудрого

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Ключові слова: принцип змагальності, цивільне процесуальне законодавство, ініціатива суду, повноваження суду в доказовій діяльності, правосуддя з цивільних справ

В останні часи одним із найактуальніших напрямків наукової та законотворчої діяльності в усьому світі є розробка на теоретичному рівні оптимальної моделі цивільного судочинства, яка би забезпечила належне здійснення правосуддя. Пошук такої моделі відбувається в межах як англо-американської, так і в межах континентальної правових систем з метою створення належних судових процедур на підставі принципу змагальності, який в свою чергу, є основною детермінантою побудови моделей судочинства. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод у п.1 ст.6 містить вимогу щодо забезпечення національними судами права на справедливий судовий розгляд і доступність правосуддя. У зв'язку з цим, у контексті загальної проблеми щодо оптимізації судових процедур, виникає проблема дослідження принципу змагальності та існуючої моделі вітчизняного цивільного процесу з метою подальшої її вдосконалення, що й становить предмет нашої розвідки.

При визначенні поняття принципу змагальності в цивільному судочинстві слід виходити з загального поняття принципів цивільного процесуального права. В процесуальній літературі існують різноманітні визначення поняття принципів цивільного процесуального права, але найбільш досконалим, на наш погляд, є таке, що найбільш повно втілює в собі суттєві ознаки таких нетипових нормати-

вних приписів, якими є принципи цивільного процесуального права. Вважаємо, що принципи цивільного процесуального права являють собою закріплену в законі систему взаємопов'язаних, історично обумовлених правових вимог, більш стабільних, ніж звичайні норми права, таких, що витікають з природи судової влади або з форми її реалізації – правосуддя, об'єктивних за змістом, але суб'єктивних за формою закріплення, таких, які виражають суттєві риси та зміст цивільного процесуального права, тенденції його розвитку, а також, які визначають функціонування судової влади в галузі цивільного судочинства [1, с.75].

Як уявляється, що поняття принципу змагальності слід визначати, виходячи з загального поняття принципів цивільного процесуального права, оскільки він є невід'ємним елементом системи принципів та йому притаманні всі суттєві ознаки принципів цивільного судочинства. При цьому він є одним з основних принципів, який впливає на побудову моделі цивільного судочинства, конституційним принципом. Відповідно до п.4 ч.3 ст.129 Конституції України, однією з основних засад судочинства є змагальність сторін та свобода в наданні ними своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Принцип змагальності знайшов своє закріплення в нормах чинного законодавства, які й визначають формулу та зміст змагальності, він, без сумніву, є історично обумовленим правовим явищем, оскільки, як зазначалось раніше, на тому чи іншому етапі розвитку суспільства в залежності від соціально-економічних та політичних умов, рівня розвитку суспільства, національних особливостей та правових традицій, принцип змагальності еволюціонував, його зміст змінювався, змінюючи при цьому моделі цивільного судочинства. Крім того, принцип змагальності являє собою правову вимогу, яка пред'являється до процесуальної діяльності певних суб'єктів процесу та органу судової влади в доказовій діяльності незалежно від інстанції, в якій розглядається справа.

Слід зазначити, що генетичні підстави змагальності як одного з основних принципів ци-

вільного судочинства містяться в природі судової влади. Виключність судової влади як суттєвий її атрибут, пояснюючий її функціонування в рамках, так би мовити, єдиного суду і тим самим забезпечуючий єдність самої судової влади, передбачає й єдність змагальності як за своїм змістом, так і за формами прояву при здійсненні правосуддя. Принцип змагальності, крім того, пов'язаний з такою генетичною ознакою судової влади, як її повнота, яка полягає у доступності правосуддя для всіх членів суспільства, в їх рівності перед законом і судом, а також у можливості участі певної особи у розгляді його справи в суді. Тільки змагальний процес здатний забезпечити належне здійснення правосуддя і лише в рамках змагального процесу особа може належним чином реалізувати своє право на справедливий судовий розгляд, оскільки принцип змагальності дозволяє особі бути активним захисником своїх прав та інтересів у суді. Ідея повноти судової влади без змагального процесу губиться. Таким чином, генетичні підстави принципу змагальності містяться у площині судової влади й витікає з її істотних характеристик як виключність і повнота [2, с.6–7].

Така суттєва ознака принципів цивільного процесуального права як те, що принципи виражають суттєві риси та зміст цивільного процесуального права, тенденції його розвитку в повному обсязі, притаманна і принципу змагальності, оскільки, як вже зазначалося, останній є основною суттєвою детермінантою, яка визначає процесуальну модель в межах якої відбувається розгляд та вирішення справ в порядку цивільного судочинства.

Аналіз сучасного вітчизняного законодавства щодо стану змагальності дозволяє зробити висновок, що принцип змагальності функціонує в справах позовного провадження та містить у собі такі елементи:

1) право сторін брати участь у процесі особисто та через представника (ст.ст.27, 38 ЦПК);

2) право та обов'язок сторін на обґрунтування вимог і заперечень (ст.ст.10, 27, 60 ЦПК);

3) право та обов'язок подання доказів особами, які беруть участь у справі позовного провадження (ст.ст.10, 27, 60 ЦПК);

4) право заявляти клопотання (ст.ст.27, 168 ЦПК);

5) право та обов'язок подання нових доказів до суду апеляційної інстанції (ст.303 ЦПК);

6) право та обов'язок подання до суду, який розглядає рішення суду у зв'язку з нововиявленими обставинами доказів, що підтверджують наявність цих обставин (ст.364 ЦПК);

7) обов'язок суду по реалізації певних повноважень по забезпеченню змагальності сторін (вказівки, інструктивні та забезпечувальні повноваження).

Виходячи з вищезазначених елементів принципу змагальності, основними загальними правилами сучасної вітчизняної змагальності, яка покладена в підставу сучасної моделі цивільного судочинства, в Україні щодо справ позовного провадження є:

1) докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, а також можуть бути витребувані судом, але не інакше, як за їх клопотаннями;

2) суд позбавлений права за своєю ініціативою збирати докази по справі;

3) суд не може обмежувати матеріальні та процесуальні права сторін;

4) рішення по справі ухвалюється на підставі наданих сторонами доказів, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі. В підставу судового рішення можуть бути покладені факти, які не потребують доказування (визнані, преюдиціальні, презюмовані, загальновідомі);

5) суд не може вийти за межі заявлених позовних вимог.

Ті елементи та правила принципу змагальності, які передбачають активність та автономію сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, без сумніву, є доцільними, прогресивними та такими, що здатні забезпечити функціонування належних судових процедур, оскільки мають бути притаманні змагальній моделі цивільного судочинства, тільки в ме-

жах якої можливо здійснення правосуддя. Але, зрозуміло, що суд як орган судової влади, який здійснює правосуддя, має певні повноваження, обов'язки по здійсненню правосуддя, і кінець кінцем, відповідно до чинного вітчизняного законодавства та Європейської конвенції саме на суд покладається обов'язок щодо забезпечення реалізації права на справедливий судовий розгляд і права на правосуддя. У зв'язку з цим з метою оптимізації сучасної моделі цивільного судочинства виникає потреба дослідження повноважень суду в доказовій діяльності по забезпеченню функціонування такої змагальності, яка би була покладена в підставу «справедливої» моделі цивільного судочинства як гаранта реалізації права на справедливий судовий розгляд.

При здійсненні правосуддя з цивільних справ суд, як і інші суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, має певний комплекс повноважень, у тому числі й повноваження в доказовій діяльності. Для оптимізації змісту змагальності саме ці повноваження суду викликають інтерес.

Повноваження суду в доказовій діяльності викликали науковий інтерес у вчених-процесуалістів за радянські часи. Однак, діяльність суду в процесі доказування такі видатні науковці як В.М. Семенов [3, с.239], Р.Є. Гукасян [4, с.97], М.А. Гурвич [5, с.47] вважали проявом такого самостійного принципу цивільного процесуального права як принцип процесуальної активності суду.

На думку Р.Є. Гукасяна, сутність принципу активності суду по захисту прав полягає в здійсненні судом та іншими особами, які беруть участь у справі та не мають матеріально-правового інтересу, процесуальних дій по збору доказового матеріалу, що само по собі надає допомогу особі в захисті його права, оскільки доказова діяльність складає основу здійснення правосуддя, а також суть активної допомоги проявляється у вчиненні процесуальних дій, які впливають на рух справи, його виникнення та припинення. Крім того, якщо в тих випадках, коли особа з різних причин не проявляє волі на захист права або ж проявляє

волю на відмову від захисту права і вона не відповідає його інтересам внаслідок наявності зовнішніх факторів, які впливають на свободу волі, або це викликано нерозумінням своїх інтересів внаслідок юридичної необізнаності або з інших причин – особі надається допомога з боку суду чи інших органів, яким законом надано право захищати право інших осіб [5, с.97].

В цілому ми не розділяємо точку зору науковців щодо існування самостійного принципу процесуальної активності (ініціативи) суду, на підставі якого суд діє в доказовій діяльності, а вважаємо, що певні повноваження суду в доказовій діяльності входять до змісту принципу змагальності є одним з його елементів. Але слід визнати, що суд зобов'язаний здійснювати допомогу в захисті права заінтересованим особам, оскільки це є гарантією не тільки досягнення законності, але і справедливості при розгляді та вирішенні цивільних справ.

Змагальні засади в цивільному судочинстві являють собою засади особистої автономії сторін. Засади особистої автономії сторін, їх ініціативи та активності при захисті своїх прав та інтересів впливають з самої природи цивільних прав, на захист яких спрямована діяльність суду. Активне втручання суду в доказову діяльність без волі на те сторін протирічить природі цивільних прав та перетворює процес на інквізиційний, що унеможливує здійснення правосуддя. Але це не означає, що суд повинен бути простим спостерігачем діяльності сторін по доведенню певного кола фактів, які мають значення для справи. В сучасному стані цивільне процесуальне законодавство передбачає комплекс повноважень суду, які спрямовані на забезпечення змагальності сторін та входять до змісту принципу змагальності. Ці повноваження можна звести до трьох груп – інструктивні, вказівні та забезпечувальні.

Інструктивні повноваження суду – це така група повноважень, відповідно до яких суд роз'яснює сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки по наданню доказового матеріалу з метою встановлення фактів, на які вони посилаються як

на підставу своїх вимог чи заперечень, роз'яснює наслідки здійснення або нездійснення певних процесуальних дій, наслідки надання або ненадання певних доказів, роз'яснює, якими доказами може бути встановлено той чи інший факт, роз'яснює право оскарження рішень суду та інше (ст.ст.10, 167, 218 ЦПК). Реалізація зазначених повноважень є суттєвою для забезпечення права на справедливий судовий розгляд, оскільки не роз'яснення судом процесуальних прав сторонам, їх необізнаність в своїх правах може потягнути негативні наслідки для сторін у вигляді ненадання певних доказів в обґрунтування своєї правової позиції. Обізнаність сторін у наслідках вчинення таких процесуальних дій, як відмова від позову визнання позову, укладення мирової угоди, є суттєвим для сторін, оскільки вчинення таких процесуальних дій суттєво впливає на результат розгляду справи. Суттєвим є обізнаність щодо не вчинення певних процесуальних дій, таких, наприклад, як своєчасне ненадання доказів. У такому випадку особа може бути позбавлена можливості надання доказів з метою встановлення фактів, що мають значення для справи, і, як результат, – негативне для цієї сторони вирішення справи.

Цивільне процесуальне законодавство передбачає обов'язок суду роз'яснити права та обов'язки перекладачеві та експерту попередити їх про кримінальну відповідальність та привести до присяги (ст.ст.164, 171 ЦПК). Крім того, свідки також попереджаються судом про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань або за дачу завідомо неправдивих показань та приводяться до присяги (ст.180 ЦПК). Хоча зазначені суб'єкти не є особами, які беруть участь у справі, однак вони своєю діяльністю в процесі доказування сприяють встановленню фактичних обставин справи, з'ясуванню дійсних прав та обов'язків сторін, тобто вони приймають участь в доказовій діяльності. Інструктивні повноваження суду по забезпеченню змагальності сторін мають бути реалізовані незалежно від судової інстанції.

Відповідно до вказівних повноважень суд може і зобов'язаний звернути увагу сторін та осіб, які беруть участь у справі на необхідність довести той чи інший факт, який має значення для справи та на який особа посилялась як на підставу своїх вимог чи заперечень, надати додаткові матеріали, усунути прогалини в доказовому матеріалі з метою встановлення певних фактів при недостатності для цього доказів, усунути недоліки позовної заяви (ст.ст.10, 60, 121 ЦПК). У випадку надання доказів, які не мають значення для справи, суд зобов'язаний на це вказати з метою дотримання правил належності доказів (ст.58 ЦПК).

У відповідності до п.11 постанови Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя», при розгляді та вирішенні цивільних справ суд має виходити з наданих сторонами доказів. Поряд із цим він повинен запропонувати позивачу чи відповідачу надати додаткові докази [6, с.92]. Зазначене роз'яснення Пленуму Верховного Суду орієнтує суди України на реалізацію вказівних повноважень у доказовій діяльності. Поряд з цим, уявляється, що зазначене повноваження має бути трансформовано в цивільному процесуальному законодавстві.

Забезпечувальні повноваження суду в доказовій діяльності спрямовані на визначення кола учасників процесу (ст.130 ЦПК), в першу чергу осіб, які беруть участь у справі, застосування заходів щодо своєчасного повідомлення їх про час та місце судового розгляду (ст.ст.74, 75 ЦПК), забезпечення доказів (ст.133 ЦПК), надання судових доручень щодо збирання доказів (ст.132 ЦПК), забезпечення позову (ст.151 ЦПК), вирішення клопотань осіб, які беруть участь у справі по витребуванню доказів (ст.137 ЦПК), призначення експертизи.

Слід зазначити, що реалізувати забезпечувальні повноваження, крім визначення кола учасників процесу та повідомлення їх про час та місце розгляду справи, суд може виключно за клопотанням сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Таке положення законодавства обумовлено позбавленням суду права

збирати докази за своєю ініціативою. Але все ж таки з метою забезпечення права заінтересованих осіб на справедливий судовий розгляд слід, як уявляється, розширити та посилити ініціативу суду щодо реалізації так званих забезпечувальних повноважень. Слід погодитись з Д.Д. Луспеником, який зазначає про необхідність знайти «золоту середину» між (як прийнято вважати, конкуруючими) засадами процесу – диспозитивністю, змагальністю, процесуальною рівністю сторін, з одного боку, і процесуальною активністю суду – з іншого [7, с.117]. Ця «золота середина», яка може бути належною гарантією забезпечення права заінтересованих осіб на правосуддя, права на справедливий судовий розгляд, полягає не в обмеженні права сторін, які беруть участь у справі, надавати докази та бути активним захисником своїх прав, свобод та інтересів у суді, а в розширенні забезпечувальних повноважень суду. Такий висновок витікає не тільки з світових тенденцій по відношенню до «чистої» змагальності та трансформації моделей цивільного судочинства різних правових систем, але й з вимог вітчизняного законодавства, які закріплені у вітчизняному цивільному процесуальному законодавстві. Перш за все, це витікає з завдань цивільного судочинства, які полягають у справедливому, неупередженому та своєчасному розгляді і вирішенні цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст.1 ЦПК). Крім того, це обумовлено обов'язком суду керувати ходом судового процесу, забезпечувати додержання і порядку вчинення процесуальних дій, здійсненнями учасниками цивільного процесу їх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовувати судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи (ст.160 ЦПК).

Вважаємо, що з метою забезпечення права заінтересованих суб'єктів на справедливий судовий розгляд слід на законодавчому рівні при розгляді та вирішенні справ позовного

провадження надати суду право за своєю ініціативою вирішувати питання щодо призначення судової експертизи, проведення огляду письмових і речових доказів за місцем їх знаходження у випадках, коли особи, які беруть участь у справі, на них посилаються, у виключних випадках, коли заінтересовані особи неознані в своїх правах та інтересах, виходити за межі позовних вимог. Запропоновані заходи, на наш погляд, ні в якому разі не обмежать змагальність сторін, не внесуть в змагальну модель цивільного судочинства «слідчих» засад, а лише в повній мірі створять так звану «послаблену» змагальність, про яку в останні часи йдеться мова в науковій літературі [8, с.51], і яка може бути покладена в підставу моделі справедливого судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мамницький В. Ю. К вопросу о понятии принципов гражданского процессуального права / Мамницький В. Ю. // Проблемы совершенствования украинского законодательства и повышения эффективности правоприменительной деятельности : тематич. сб. науч. трудов. – Харків : НЮАУ, 1997.
2. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В. Ю. Мамницький ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 1995.
3. Семенов В. М. Специфические отраслевые принципы советского гражданского процессуального права / Семенов В. М. // Сборник ученых трудов. – Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд-во, 1964. – Вып. 4. – С. 323–419.
4. Гукасян Р. Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве / Р. Е. Гукасян. – Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1970. – 190 с.
5. Гурвич М. А. Советский гражданский процесс / Гурвич М. А. – 2-е изд. – М. : Высш. школа, 1975. – 399 с.
6. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції

Україні при здійсненні правосуддя» : від 06.11.1996 р. // Право України. – 1996. – № 12.

7. Луспеник Д. Роль суду в цивільному змагальному процесі / Д. Луспеник // Юридичний журнал. – 2004. – № 5.

8. Сакара Н. Ю. Модель цивільного судочинства та проблема його доступності / Сакара Н. Ю. // Проблеми законності. – 2008. – Вип. 98.

Мамницький В. Ю. Поняття та зміст принципу змагальності у цивільному судочинстві / В. Ю. Мамницький // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 201–206 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_34.pdf

Показано, що Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод у п.1 ст.6 містить вимогу щодо забезпечення національними судами права на справедливий судовий розгляд та доступність правосуддя. У зв'язку з цим в контексті загальної проблеми щодо оптимізації судових процедур, виникає проблема дослідження принципу змагальності та існуючої моделі вітчизняного цивільного процесу з метою подальшої її вдосконалення.

***

Мамницький В. Ю. Понятие и содержание принципа состязательности в гражданском судопроизводстве

Показано, что Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод в п.1 ст.6 содержит требование обеспечения национальными судами права на справедливое судебное разбирательство и доступность правосудия. В связи с этим в контексте общей проблемы по оптимизации судебных процедур, возникает проблема исследования принципа состязательности и существующей модели отечественного гражданского процесса с целью дальнейшей ее совершенствования.

***

Mamnytskyy V.U. The Concept and Content of the Principle of Competition in Civil Proceedings

It is shown that European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in p.1, Art.6 refer to the national courts to ensure the right to a fair trial and access to justice. In this regard, in the context of global optimization problems with court proceedings, there is a problem of research adversarial principle and the existing models of domestic civil procedure for further improvement.

Форум ПР